

comparative study of the culture of "having" and the art of "being" in the opinions of Ghazali and perfectionist psychologists (based on Maslow and Fromm)

Narges Jafari^{*}, Sayed Mohsen Hoseini Moakhar^{}**

Sayed Ali Ghasemzadeh^{*}**

Abstract

growth psychology, by taking a stand against the two prominent schools of its time, i.e. behaviorism and psychoanalysis, tried to focus on the neglected aspects of human nature, and it was in this direction that two famous psychologists, Abraham Maslow and Erich Fromm, in their researches, proposed the theory of "being an art"; It means the art of using all human abilities, which can only be achieved by getting rid of "havings", i.e., narcissism, selfishness, and self-righteousness. . It should be mentioned that Fromm explicitly used the word "having"; But Maslow shows possession with a hierarchy of needs that must be fulfilled to the extent necessary to achieve self-fulfillment. On the other hand, due to Ghazali's special attention to man and his perfection, this theory can be analyzed in a mystical and moral book such as *Alchemy of Happiness*. This research aims to determine the form of the culture of "having" and the art of "being" in the thought of Ghazali and perfectionist psychologists with the method of qualitative content analysis and inductive method. The findings indicate that Ghazali, like perfectionist psychologists, paid attention to his needs and pleasures with his comprehensive understanding of man. But he does not consider it worthy of man to stay

^{*} Ph.D. Candidate of mystical literature, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran,
Narges13701@gmail.com

^{**} Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Imam Khomeini International University,
Qazvin, Iran (Corresponding Author), s.m.hosseini@hum.ikiu.ac.ir

^{***} Professor of the Department of Persian Language and Literature, Imam Khomeini International University,
Qazvin, Iran, s.a.ghasemzadeh@hum.ikiu.ac.ir

Date received: 14/04/2024, Date of acceptance: 31/08/2024

in them, and he believes that man was created for a higher purpose, which shows that purpose with manifestations of being; However, due to the "God-centered" and "man-centered" views, these two views have differences.

Keywords: growth psychology, "having", "being", Ghazali, Maslow, Fromm.

Introduction

Man has been distinguished from other creatures due to his intellectual power and strength, and this has caused schools such as psychology to investigate the dimensions of his psyche. Among the different schools of psychology, two perfectionist psychologists (Maslow and Fromm) believe that humans can reach a high level of normality and "being". They consider the infrastructure and introduction to "being" to be the logical satisfaction of a series of needs, which they refer to as "having" culture. On the other hand, our mystical literature is full of works that show the value and importance of human existence. In each page of these rich works of mystical literature, designs and patterns of perfected human beings have been proposed that corresponded to the mental patterns of their time.

Among these precious mystical works, the book of *kim-yaye sa'adat* can be mentioned, which was written at the end of the 5th century and includes four pillars (worship, transactions, death, salvation) and each pillar has 70 principles, which are written in a simple and understandable language. It is compiled for everyone. In this book, Ghazali talks about the material needs of man and considers fulfilling them in moderation as necessary to reach perfection; But he does not consider it permissible to stay in them and considers the highest goal of man to be perfection and "being" and reminds him of this goal in many places in the book.

The purpose of the current research is to analyze the views and thoughts of Imam Muhammad Ghazali in the philosophy of spiritual life and the extent of its compatibility with Maslow and Fromm's psychological criteria of perfection, and the need to answer these questions is created by paying attention to the culture of "having" and art. What is the form of "being" in the thought of Ghazali the mystic, Maslow and Fromm the psychologist? Also, how similar and different are the views of these thinkers?

Regarding the background of the research, it can be said that no independent research has been conducted in this regard. The only research that is slightly related to this research is the article "Transcendental education in the view of Imam Muhammad Ghazali and Abraham Maslow" by Dehghani and Jokar. In this article, the authors have investigated

the characteristics, goals and criteria of transcendental education in two perspectives.

Materials & Methods

This research was done with inductive method and qualitative content analysis. The method of qualitative content analysis seeks to extract meaning from the text. In this way, first the available sources about having a culture and being an art in the thought of Maslow and Fromm were collected, then by examining the book of kim-yaye sa'adat, the ideas consistent with the opinions of these two psychologists were extracted. Finally, the authors explained the similarities and differences between Ghazali's views and Maslow's and Fromm's views using the content analysis method.

Discussion & Result

Perfectionist psychologists (Maslow and Fromm) and Ghazali, despite the fact that their culture and geography are very far from each other; But because human nature, regardless of culture, place and religion, has a single foundation; Therefore, their views on this issue are very close to each other. They also talk about common characteristics such as self-knowledge, altruism, agency and freedom, etc., which in Ghazali's, Maslow's and Fromm's view are the characteristics of a perfected person who has been able to acquire them by passing through the "havings". . Although Ghazali was a mystic, we did not come across anything in the whole book of kim-yaye sa'adat that he reduced the dignity and status of these desires; Rather, he negates the excesses of satisfying these desires, not themselves. But an important point is that all the manifestations of being in the kim-yaye sa'adat are in the direction of reaching God, and according to Ghazali, continuous excellence is achieved in this direction

Conclusion

What Ghazali's, Maslow's and Furum's opinion is supposed to be is what we have against our desires, actions and experiences. Whatever a person has, be it his positive points or negative points, or all the illusions that have been given to him, are not permanent. Such "havings" are transitory and transitory and not stable and permanent. In Ghazali's, Maslow's and Furum's belief, man should be busy with what he was made for. In existence, a mission and a mission has been placed on the shoulders of man, and by doing it, man will find a distinguished and perfected personality.

Bibliography

(in persian)

1. books

Qoran.(in persian)

Banijamali, shokoho-sadat & hasan ahadi, (2022), Psychology from the perspective of Islamic scientists and its adaptation to new psychology, 32nd, Tehran: Allame Tabatabaei university. .(in persian)

Ebrahimi dinani, qholamhosein (1996), Logic and knowledge according to Ghazali, 2nd, tehran:sepehr. .(in persian)

Farahani, mohammad naghi(1999), personality psychology, 1st, tehran: tarbi-yat moallem university. .(in persian)

Fromm, erich (1989), Healthy society, Tr. By akbar Tabrizi, 3rd, Tehran: Behjat. .(in persian)

Fromm, erich (2020), the art of being, Tr, by parvin ghaemi, 7th. Tehran: ashi-yan. .(in persian)

Fromm, erich (2020), man for himself, Tr, By akbar Tabrizi, 11th. Tehran: Behjat. .(in persian)

Fromm, erich (2022), the art of loving, Tr, by puri soltani, 43rd. Tehran: morwarid. .(in persian)

Fromm, erich (2023), to have or to be?, Tr, by akbar Tabrizi, 25th, Tehran: morwarid. (in persian)

Homaei, jalale-din (n.d), ghazali nameh, 1st, Tehran: forughi. .(in persian)

Mazlow, Abraham (1992), Toward a psychology of being, Tr, by ahmad rezvani, 1st, mashhad: Astane Qodse Razavi. .(in persian)

Mazlow, Abraham (1993), Motivation and personality, Tr, By ahmad Rezvani, 3rd, mashhad: Astane Qodse Razavi. .(in persian)

Mazlow, Abraham (1995), farther reaches of human nature, Tr, By ahmad Rezvani, 1st, mashhad: Astane Qodse Razavi. .(in persian)

Minawi, mojtaba (2017), Four big tousi ones, 1st, Tehran: farava. .(in persian)

Qazali toosi, abu hamed (2008), Kim-yaye sa-adat, with the effort of Hosein khadiv jam, 14th, Tehran: elmi va Farhangi. .(in persian)

Qoshairi, abul-ghasem abdulkarim (1995), Resale-ye Qoshairi-ye, Ed, by bady-o-zaman foroozanfar, 1st, Tehran: elmi va farhangi. .(in persian)

Osman, abdol-karim (1994), Psychology from the perspective of Ghazali and Islamic scholars, Tr. by sayed mohammad bagher hojati kermani, 1&2 Vol, 8th, Tehran: farhange eslami. .(in persian)

Ras, allen (2013), personality psychology, Tr. By siavash jamalfar, 6th, Tehran: ravan. .(in persian)

Rafiei, behrooz (2002), Opinions of Muslim scholars in education and its foundations, 3rd, Tehran: samt. .(in persian)

Schultz, duane (2019), growth psychology, Tr, By gity Khoshdel, 24th, Tehran:paykan. .(in persian)

Sappington, Andrew A (2014), Mental Health, Tr, By hamidreza hoseinshahi barvati, 10th, Tehran:ravan. .(in persian)

99 Abstract

Shamlow, saeed (1991), doctrines and theories in personality psychology, 3rd, Tehran: Roshd. (in persian)

Shoarinezhad, aliakbar (2007), A new look at healthy human psychology (or a short journey into human personality), 2nd, Tehran: ettela-at. (in persian)

Zarinkoob, abdolhosein (1974), escape from school, 1st, Tehran: anjoman asare melli. (in persian)

2. Articles

Dehghani, Laila& najaf jawkar (2021), " Sublime education in the view of Imam Muhammad Ghazali and Abraham Maslow", Scientific research journal on Islamic education issues, year (31), No (58), PP 129-157. (in persian)

Taiebi abulhasani, sayed amirhosein (2019), " An introduction to research methods: standard procedures for qualitative data analysis", Journal of science and technology politics, year (9), No (2), PP 67-95. (in persian)

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

بررسی تطبیقی فرهنگ «داشتن» و هنر «بودن» در آراء غزالی و روانشناسان کمال‌گرا (با تکیه بر مزلو و فروم)

نرگس جعفری*

سیدمحسن حسینی موخر**، سیدعلی قاسم‌زاده***

چکیده

روانشناسی کمال، با موضع‌گیری در مقابل دو مکتب مطرح زمان خویش، یعنی رفتارگرایی و روانکاوی، کوشید جنبه‌های مغفول ماهیت انسان را در کانون توجه خود قرار دهد و در همین راستا بود که دو روانشناس مشهور، آبراهام مزلو و اریک فروم، در پژوهش‌ها و تحقیقات خود، نظریه «هنر بودن» را مطرح کردند؛ یعنی هنر به کارگیری تمامی توانایی‌های آدمی که تنها از طریق رهایی از «داشتن»‌ها یعنی، خودشیفتگی، خودخواهی و خودپسندی می‌توان به آن دست یافت. گفتنی است که فروم صراحتاً واژه «داشتن» را به کار برده؛ اما مزلو «داشتن» را با هر می از سلسله‌مراتب نیازها نشان می‌دهد که برای رسیدن به خودشکوفایی باید تا حد لازم آن‌ها را برآورده کرد. از طرف دیگر به دلیل توجه ویژه غزالی به انسان و کمال او، در کتاب عرفانی و اخلاقی‌ای چون کیمیای سعادت، می‌توان این نظریه را واکاوی کرد. این پژوهش بر آن است تا با روش تحلیل محتوای کیفی و شیوه استقرایی شکل فرهنگ «داشتن» و هنر «بودن» در اندیشه غزالی و روانشناسان کمال را مشخص کند. یافته‌ها حاکی از آن است که غزالی هم‌چون روانشناسان کمال، با شناخت جامعی که از انسان دارد به نیازها و لذا یذ او توجه داشته؛ اما ماندن در آن‌ها را شایسته انسان نمی‌داند و باور دارد انسان برای هدفی والاتر خلق شده است

* دانشجوی دکتری ادبیات عرفانی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی^(ره)، قزوین، ایران، Narges13701@gmail.com

** دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی^(ره)، قزوین، ایران (نویسنده مسئول)،
s.m.hosseini@hum.ikiu.ac.ir

*** استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی^(ره)، قزوین، ایران،
s.a.ghasemzadeh@hum.ikiu.ac.i

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۲۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۱۰

که آن هدف را با جلوه‌هایی از «بودن» نشان می‌دهد؛ هرچند به دلیل نوع نگاه «خدا محور» و «انسان محور» این دو دیدگاه تفاوت‌هایی با هم دارند.

کلیدواژه‌ها: روانشناسی کمال، «داشتن»، «بودن»، غزالی، مزلو، فروم.

۱. مقدمه

۱.۱ بیان مسئله

توجه به انسان و رساندن او به کمال، همواره توجه انسان را به خود جلب کرده، انسان موجودی شگفت‌انگیز و دارای توان و نیروی عقل است و این امتیاز او را از سایر موجودات جدا کرده است. به دلیل داشتن چنین امتیازی، مکاتب مختلفی به بررسی ابعاد روح و روان انسان به فعالیت می‌پردازند، در میان این مکاتب، روانشناسان که بیشتر از همه با روان انسان سروکار دارند، نظریه‌های مختلفی ارائه داده‌اند. برخی از روانشناسان وجود او را مادی دانسته و معتقدند که شکل‌گیری شخصیت انسان تحت تاثیر دوران کودکی و محیطی است که در آن رشد یافته؛ اما در میان تمام مکاتب روانشناسی، روانشناسان کمال نگاهی مثبت به انسان ارائه داده‌اند و باور دارند که انسان می‌تواند به درجه بالایی از کمال‌یافتگی برسد.

آبراهام مزلو (Abraham Maslow) و اریک فروم (Erick Fromm) با توجه به نگرش مثبتی که به انسان دارند، بر آنند که او می‌تواند خود را به سطح بالایی از رفتار بهنجار و کمال برساند. آن‌ها این سطح از کمال‌یافتگی را با عنوان «بودن» (To Be) مطرح می‌کنند به اعتقاد آن‌ها رسیدن به این سطح از کمال‌یافتگی مستلزم برآورده ساختن نیازهایی است که آن را فرهنگ «داشتن» (To Have) می‌خوانند.

از طرف دیگر ادبیات عرفانی ما، آکنده از آثاری است که نشان‌دهنده ارزش و اهمیت وجود انسان است. در هر برگی از این آثار غنی ادبیات عرفانی، طرح‌ها و الگوهایی از انسان کمال‌یافته که با الگوهای ذهنی دوران خود مطابقت داشته، مطرح کرده‌اند.

در میان این آثار ارزنده عرفانی، کتاب کیمیای سعادت را می‌توان نام برد که در اواخر قرن پنجم نوشته شده و شامل چهار رکن (عبادات، معاملات، مهلکات، منجیات) و هر یک از ارکان دارای ۷۰ اصل بوده که با زبانی ساده و همه فهم برای همگان گردآوری شده است. غزالی در این کتاب از نیازهای مادی انسان سخن می‌گوید و برآورده کردن آن‌ها را در حد اعتدال لازمه رسیدن به کمال می‌داند؛ اما ماندن در آن‌ها را جایز نمی‌داند و هدف والای انسان را

بررسی تطبیقی فرهنگ «داشتن» و هنر «بودن» در ... (نرگس جعفری و دیگران) ۱۰۳

کمال‌یافتگی و «بودن» می‌داند و در جای جای کتاب، این هدف را به او یادآوری می‌کند. به ویژه در جلد دوم کیمیای سعادت همچون روانشناسان کمال اعتقاد دارد انسان، تحت تاثیر تربیت و تلاش می‌تواند شخصیتش را شکوفا کند و به «بودن» برسد:

بدان که گروهی گفتند: چنانکه خلق ظاهر بنگردد از آنکه آفریده‌اند- کوتاه دراز نشود به حیل و دراز کوتاه نشود و زشت نیکو نشود- همچنین اخلاق که صورت باطن است بنگردد و این خطاست که اگر چنین بودی تادیب و ریاضت و پند دادن و وصیت نیکو کردن همه باطل بودی و رسول (ص) نگفتی: **حَسِّنُوا أَخْلَاقَكُمْ**، خوی خویش را نیکو کنید و این چگونه محال بود که مر ستوران را به ریاضت از سرکشی باز نر می‌توان آورد و صید وحشی را فرا انس توان داشت (غزالی ۱۳۸۷، ج دوم: ۹).

هدف این پژوهش، بازاندیشی دیدگاه و اندیشه امام محمد غزالی در فلسفه زیست معنوی و میزان تطبیق آن با معیارهای روانشناسی کمال مورد نظر مزلو و فروم است که هرچند غزالی دیدگاهی «خدا محور» و روانشناسان کمال دیدگاهی «انسان محور» دارند و فرهنگ و جغرافیای آن‌ها بسیار دور از هم است؛ اما به دلیل این‌که سرشت انسان فارغ از فرهنگ و مکان و مذهب، بنیانی واحد دارد؛ لذا دیدگاه‌های آن‌ها در این مسئله بسیار به هم نزدیک است. حال ضرورت پاسخ به این سوال ایجاد می‌شود که توجه به فرهنگ «داشتن» و هنر «بودن» در اندیشه محمد غزالی عارف و آبراهام مزلو و اریک فروم روانشناس به چه شکل بوده است؟ از طرف دیگر با انطباق فرهنگ «داشتن» و هنر «بودن» در اندیشه غزالی، ارتباطی بین روانشناسی کمال و آثار و نوشته‌های عرفانی پیدا شود. این پژوهش با روش استقرایی و تحلیل محتوای کیفی صورت گرفته است. روش تحلیل محتوای کیفی درصدد استخراج معنا از درون متن است. «در تحلیل محتوای کیفی، محقق نوعاً با مجموعه‌ای از اصول آغاز می‌کند و درصدد استخراج معنا از متن با قواعد و اصولی ویژه است» (طیبی ابوالحسنی ۱۳۹۸: ۸۲). به این ترتیب، ابتدا منابع موجود درباره فرهنگ داشتن و هنر بودن در اندیشه مزلو و فروم گردآوری شد، سپس با بررسی کتاب کیمیای سعادت، اندیشه‌های هم‌خوان با آرای این دو روانشناس استخراج شد. سرانجام نگارندگان با روش تحلیل محتوا شباهت‌ها و تفاوت‌های آرای غزالی با آرای مزلو و فروم را تبیین کردند.

۲.۱ پیشینه پژوهش

روانشناسی کمال یک رویکرد جدید است و به تازگی توجه محققان را به خود جلب کرده از این رو پژوهش‌های تطبیقی در این خصوص، بسیار اندک یافت می‌شود. با این حال به برخی از آن‌ها اشاره خواهیم کرد.

ظهیری ناو و دیگران (۱۳۸۷) در مقاله‌ای، به بررسی نمودهای خودشکوفایی در مثنوی با الگوهای ارائه‌شده از سوی آبراهام مزلو پرداخته‌اند.

محمد مهدی شریعت‌باقری (۱۳۹۱) به مطالعه تطبیقی نظریات مولوی و مزلو درباره انسان سالم و کامل پرداخته است.

قدرت‌الله خیاطیان و صبا فدوی (۱۳۹۵) نیل به کمال را در نظریه‌های انسان کامل ابن عربی و انگیزش آبراهام مزلو بررسی کرده‌اند و به این نتیجه رسیده‌اند که در اندیشه هر دو، رسیدن انسان به کمال، اکتسابی است و مختص تمامی انسان‌هاست.

میری و خادمی (۱۳۹۷) در مقاله خود با عنوان «بررسی و نقد دیدگاه آبراهام مزلو در مورد خودشکوفایی با تاکید بر منابع اسلامی» خودشکوفایی در نظریه مزلو را از منظر آیات و روایات قرآنی بررسی کرده‌اند.

محمد ساعدی و دیگران (۱۴۰۰) در مقاله خود، با رویکرد نظریه خودشکوفایی آبراهام مزلو، ساختارهای مردم‌گرایی را در سیره عملی و نظری ابوسعید بررسی کرده‌اند.

یعقوبی و دیگران (۱۴۰۰) در مقاله خود با عنوان «بررسی تطبیقی دیدگاه امام سجاده و اریک فروم نسبت به کمال‌گرایی» ویژگی‌های انسان کامل را در سه بعد، عاطفی، رفتاری، و معنوی بررسی کرده‌اند.

دهقانی و جوکار (۱۴۰۲) در مقاله خود با عنوان «تربیت متعالی در دیدگاه امام محمد غزالی و آبراهام مزلو» ضمن بررسی ویژگی‌های تعلیم و تربیت متعالی، اهداف، ملاک و شیوه‌های رسیدن به تربیت متعالی را بیان کرده‌اند.

همان‌طور که مشخص است هیچ‌کدام از پژوهش‌های انجام گرفته با پژوهش حاضر هم‌پوشانی ندارد؛ بنابراین نوآوری منحصر به فردی که پژوهش پیش رو دارد این است که به فرهنگ «داشتن» و هنر «بودن» که برای شخصیتی کمال‌یافته لازم و ضروری است، توجه ویژه نشان داده است، بر خلاف سایر پژوهش‌ها که تنها خودشکوفایی انسان کمال‌یافته را مدنظر قرار داده‌اند. ابتکار دیگر این مقاله این است که از امکان «بودن» آدمی در یک نظام ارزشی و اخلاقی

بررسی تطبیقی فرهنگ «داشتن» و هنر «بودن» در ... (نرگس جعفری و دیگران) ۱۰۵

مقبول سخن گفته است و از شاخصه‌هایی هم‌چون؛ خودشناسی، نوع‌دوستی، اختیار و آزادی و غیره صحبت کرده است که این ویژگی‌ها در دیدگاه غزالی، مزلو و فروم مشخصه‌های فرد کمال‌یافته‌ای است که با عبور از «داشتن»‌ها توانسته است، آن‌ها را کسب کند.

۲. چارچوب نظری

۱.۲ تعریف نفس از دیدگاه غزالی

پیش از غزالی، صوفیه تعاریف متعددی در مورد نفس بیان داشته‌اند و میان نفس و روح تفاوت قائل شده‌اند و به نوعی این دو را متضاد هم انگاشته‌اند. چنانچه قشیری نفس را حالتی بیمارگونه می‌داند که ابعاد خوی‌های بد و پلیدی‌هاست (قشیری ۱۳۷۴: ۵۷). اما تعریف غزالی از نفس با تعاریف عرفا تا حد زیادی متفاوت است. «غزالی-آنگاه که از نفس و روان انسانی سخن می‌گوید- برای تعبیر از نفس از چهار واژه استفاده می‌کند که عبارتند از: نفس، قلب، روح و عقل» (عثمان ۱۳۷۳: ۸۸). به بیانی اجمالی آراء غزالی دربارهٔ نفس این‌گونه است:

نفس نباتی: کمال اول برای جسم طبیعی آلی است از آن جهت که تغذیه، نمو و تولیدمثل می‌کند. **نفس حیوانی:** کمال اول است برای جسم طبیعی آلی از آن جهت که مدرک جزئیات و متحرک بالاراده است. **نفس انسانی:** کمال اول است برای جسم طبیعی آلی از جهت انجام افعالی که از روی اختیار عقلی و استنباط بالرای و ادراک کلی صورت می‌گیرد (بنی جمالی و احدی ۱۴۰۱: ۳۲-۳۱).

نکته‌ای که در اینجا حائز اهمیت است، این است که غزالی بر خلاف روانشناسان، معتقد است که نفس تنها از طریق علم اثبات نمی‌شود؛ بلکه او از ذوق عرفانی-تامل و تفکر عمیق درونی برای اثبات آن کمک می‌گیرد (عثمان ۱۳۷۳ دفتر اول، ۵۳). بنابراین غزالی دو گونه مطالعه را برای شناخت نفس انتخاب کرد، یکی نفس به عنوان جوهری مجرد و قائم بالذات که مباحث مربوط به آن در محدودهٔ علم مکاشفه قرار می‌گیرد و دوم، مطالعه در مورد نفس را پیرامون احوال و اعمال آن انجام می‌دهد که در محدودهٔ علم معامله قرار می‌گیرد (همان: ۷۸).

۲.۲ روانشناسی کمال

روانشناسان کمال از اندیشه‌های «فرویدی» به این دلیل انتقاد می‌کنند که با عینک سیاه و بدبینی به انسان می‌نگرند. روانشناسان «فرویدی» یا بهتر بگوییم روانشناسان «مرضی» امکانات انسان را

در مسیر سلامت نادیده می‌گیرند؛ اما در مقابل روانشناسی مرضی، روانشناسان کمال، به آگاهی و خودآگاهی - که برای شکوفایی استعدادها ضروری است - تاکید می‌کنند. برخلاف فروید که به ناخودآگاه انسان توجه کرده آن‌ها مفهوم خود را به دو معنای متفاوت به کار می‌برند: «۱- نظام یا سیستمی از گرایش‌ها (نگرش‌ها) یا احساساتی که فرد درباره خویشتن دارد. ۲- گروهی از فرایندهای روانشناختی که رفتار و سازگاری فرد، تحت فرمان آن‌ها انجام می‌گیرد» (شعاری نژاد ۱۳۸۶: ۴۴۶). جنبش روانشناسی کمال یا مکتب انسان‌گرایی بی‌شبهت به نظریات «اگزیستانسیالیستی‌ها» یا وجودگرایان نیست. آن‌ها همواره مطالبی در خصوص آزادی و اراده و اختیار انسان نوشته‌اند و نوشته‌هایشان همواره توجه روانشناسان را به خود جلب کرده است. «هر کسی که که بینش خوشبینانه در مورد ماهیت انسان داشته باشد و در جهت بهتر شدن وضعیت انسان تلاش کند، می‌توان او را به عنوان انسان‌دوست طبقه‌بندی کرد» (راس ۱۳۹۲: ۱۲۸).

بنا بر آنچه گفته شد می‌توان موضوعات روانشناسی کمال را چنین دسته‌بندی کرد:

۱. تمرکز ویژه بر خود، خودشکوفایی و خودپذیری؛
۲. آزادی و انتخاب و حرمت نفس انسان؛ (در این دیدگاه انسان از استیلای جبر و ماشینی‌بودن خارج می‌شود).
۳. توان ذاتی انسان برای رشد و بالندگی و کامل‌شدن؛
۴. برآورده‌شدن بدیهی‌ترین نیازها از جمله خوراک، پوشاک و مسکن را برای خودشکوفایی لازم دانستن؛
۵. فرایندی بودن زندگی انسان و نه راکد و ثابت بودن (شولتس ۱۳۹۸: ۱۰-۵).

۳.۲ «انسان خود شکوفا» (The self – actualizing Person) نظریه آبراهام مزلو

آبراهام مزلو «روانشناسی صلح و آشتی را ابداع کرده است و تاکید او بر سلامت روان است. او همواره از روانشناسانی چون «فروید» که اختلال شخصیت را مطالعه می‌کردند، انتقاد می‌کرد. «او اعتقاد دارد که مکاتب قبلی روانشناسی به جنبه‌های مثبت، خلاق انسانی و متعالی بشر توجه کافی مبذول نداشته و مطالعه آن‌ها بیشتر روی قسمت‌های تاریک و شیطانی روان انسان بوده است» (شاملو ۱۳۷۰: ۱۱۱).

در دیدگاه «مزلو» در وجود همه انسان‌ها میل به خودشکوفایی وجود دارد؛ اما او آن را بالاترین نیاز می‌داند. یک سری نیازهای مشترک و غریزی در وجود انسان‌ها تعبیه شده است که برای رسیدن به عالی‌ترین نیاز که «خود شکوفایی» است باید نیازهای قبل از آن ارضا شده باشد. نردبانی را در نظر بگیرید که برای رسیدن به پله دوم باید از پله اول عبور کرد و به همین ترتیب تا پله آخر همین روال ادامه دارد. «خود شکوفایی» نیز آخرین پله این نردبان است و به ناچار باید از پله‌های قبل‌تر از آن - که نیازهای پایین‌تر هستند - عبور کرد تا به انتها که همان «خود شکوفایی» است دست پیدا کرد. همچنین مزلو ارزش‌هایی را که مربوط به بالاترین طبقه هرم است با عنوان ارزش‌های «گروه B» معرفی می‌کند. به طور کلی وی با آزمودنی‌ها و جمع‌آوری داده‌هایی، ویژگی کسانی را که «خواستار تحقق خود» هستند چنین تعریف می‌کند: ۱- ادراک واقعیت ۲- پذیرش (خود، دیگران، طبیعت) ۳- خودانگیختگی؛ سادگی؛ طبیعی بودن ۴- مسئله‌مداری ۵- نیاز به خلوت و تنهایی (Privacy) ۶- خودمختاری ۷- استمرار تقدیر و سپاسگزاری ۸- تجربه‌های عمیق و اوج ۹- حس همدردی و همسانی ۱۰- شوخ طبعی (Sense of humor) غیر خصمانه و غیره (مزلو ۱۳۷۱: ۱۶۰-۱۵۵).

۴.۲ «انسان بارور» (Productive Person) نظریهٔ اریک فروم

«بارور بودن، یعنی نیروهای خود را در اختیار مقام بالاتر از خود قرار ندادن و فقط در راه مقاصد خود به کار بردن، به هستی خود مفهوم بخشیدن و بالاخره انسان بودن» (فروم ۱۳۹۹: ۲۷۱). شاید برخی تصور کنند «بارور» یعنی کسی که کالایی یا چیزی را تولید کند، اما بارور به معنای از قوه به فعل رساندن همه استعدادهای وجود انسان است. این واژه را می‌توان مترادف «کنش و کارکرد کامل» «خودیابی» و مانند اینها باشد. «خود کاوی بیش از هر چیز، تندرستی و شفافیت ذهن انسان را تامین می‌کند و نتایج آن به قدری شفاف‌انگیز است که به رغم همه مشکلات، فرد آن را کنار نخواهد گذاشت» (فروم ۱۳۹۹: ۱۳۱).

از نظر «اریک فروم»، شخصیت سالم و کامل دارای ویژگی‌های زیر است:

۱. خودش و معنای زندگیش را می‌شناسد. نیازهایی که برای بقا لازم است برآورده می‌کند؛ اما در پی اهداف مادی نیست و به اهدافی فراتر از نیازهای فیزیولوژیکی می‌اندیشد؛
۲. ضمن حفظ استقلال فردی خود، با دیگران ارتباط صمیمانه برقرار می‌کند و به آن‌ها عشق می‌ورزد. سلطه‌پذیر نیست و همچنین بر چیزی سلطه پیدا نمی‌کند؛

۳. خلاقانه در مسیر کمال به پیش می‌رود؛
۴. مبنا و پایه زندگی انسانیت و برادری است سعی می‌کند دنیا را بر این پایه بنا کند؛
۵. خودش را بدون وابستگی به گروه یا مکتب و قبیله‌ای می‌شناسد؛
۶. با آزادی مثبت می‌تواند استعدادهای درونی خود را به فعلیت درآورد (شولتز ۱۳۹۸: ۷۹-۸۰).

۵.۲ فرهنگ «داشتن»

«داشتن» به اشیایی اشاره می‌کند که ثابت است و می‌توان آن را توصیف کرد. فرهنگ «داشتن» به چیزهایی مربوط می‌شود که برای «بودن» لازم است؛ اما نباید در آن ماند و باید از آن گذر کرد.

اگر من آنچه هستم که دارم و اگر آنچه دارم بالاخره از دست می‌رود، پس من کی هستم؟ چیزی نیستم جز یک مدرک و دلیل شکست‌خورده، وامانده و اندوهگین از زندگی نادرست و کجروی. چون ممکن است آنچه دارم از دست برود (فروم ۱۴۰۲: ۱۲۳).

اگر «داشتن» مبنای احساس هویت کسی شود، زیرا «من آن هستم که دارم» میل به «داشتن» منجر به حرص «داشتن» بیشتر و بیشتر می‌شود.

به اعتقاد آبراهام مزلو هنگامی که نیازهای اساسی برآورده شدند، نیازهای عالی‌تر اهمیت می‌یابند. در سطوح پایین‌تر، رسیدن به خودشکوفایی و کمال، انگیزه‌های کاستی (Deficit stimulus) وجود دارد یعنی در این سطح ما می‌کوشیم ناراحتی ناشی از غذا، آب یا سایر منابع مورد نیاز را برطرف سازیم (سایپینگتون ۱۳۹۳: ۴۵).

فروم (۱۴۰۲: ۹۵) در این باره می‌گوید:

ادامه هستی و زیستن، مستلزم داشتن وسایل و اشیای ضروری است. این نوع «داشتن» را می‌توان، «داشتن» برای زیستن نامید؛ زیرا ریشه‌اش در هستی انسان است. زنده ماندن، یک میل و انگیزه منطقی است. این نوع «داشتن»، عادلانه و عاقلانه است؛ البته انسان باید فقط طالب «داشتن» برای زیستن باشد.

شکل یک. گذر از «داشتن» ها

۶.۲ هنر «بودن»

«بودن» ها همان قابلیت های وجود انسان هستند که باید شکوفا شوند و رسالت انسان نیز همین است. بر این اساس یکی از انگیزه های اساسی انسان، گرایش به تعالی و کمال خواهد بود. این نیاز به نظر برخی از روانشناسان، یکی از نیازهای مهم ذاتی و درونی انسان است که با تعابیر گوناگونی، مانند نیاز به پیشرفت (مک کلند، David McClelland)، خودشکوفایی (مزلو و راجرز، Carl Rogers)، برتری جویی (آدلر، Alfred Adler) نیاز به تعالی (فروم) و غیره بیان شده است. مزلو در مطالعات خود بر روی حیوانات دریافت که در حیوانات یک انگیزه اساسی برای سلامتی وجود دارد. او پذیرفت که در انسان ها نیز یک سائق مشابه به طرف دانش، قدرت، بینش، سلامت و خودشکوفایی وجود دارد (فراهانی ۱۳۷۸: ۲۸۳).

ریشه فعل «بودن» در زبان های هند و اروپایی «es» است که معنی آن وجود داشتن و واقعیت داشتن است. موجودیت و واقعیت یعنی آنچه درست و معتبر و پایدار است (در سانسکریت sant به معنی «موجود»، یعنی خوبی واقعی و درست، که صفت عالی آن sattama به معنی «بهترین» است). بنابراین «بودن» از لحاظ ریشه لغوی معنایی وسیع تر از بیان رابطه بین

فاعل و صفت دارد. معنای آن گسترده‌تر از اصطلاح توصیفی برای یک پدیده است. این فعل دلالت بر وجود کس یا چیزی دارد که «هست» و گویای اعتبار و حقیقت «او» یا «آن» است. جمله «شخصی یا چیزی هست» به جوهر او معطوف می‌شود نه به ظاهر آن‌ها (فروم ۱۴۰۲: ۲۹).

همو (۱۳۶۸: ۴۶) در کتاب جامعه سالم این موضوع را به شکل دیگری بیان کرده است: «ارضای کامل نیازهای غریزی نمی‌تواند مسئله انسانیت وی را حل کند، ریشه نیازها و انفعالات شدید و مهم آدمی در جسمش نیست؛ بلکه در ویژگی‌های هستی انسان است». در مجوع می‌توان چنین گفت که «بودن» به معنای فعال و بارور شدن وجود انسان است این به معنای اشتغال و فعالیت بدنی نیست؛ بلکه مقصود از آن به کارگرفتن نیروهای وجودی انسان است. «بودن» یعنی مفهوم بخشیدن به استعدادها و توانایی‌ها و موهبت‌هایی است که در وجود تمامی بشر قرار داده شده است. توانایی‌هایی هم‌چون، شناخت خویش، رشد کردن، عشق ورزیدن، مسئولیت‌پذیر بودن، اشتیاق و ایثار و از زندان نفس بیرون آمدن.

۳. بحث و بررسی

۱.۳ فرهنگ «داشتن» در کیمیای سعادت

محمد غزالی نیز مانند مزلو و فروم، براین باور است که برای رسیدن به کمال باید به نیازهای مادی توجه داشت. زیرا بدون برآورده ساختن این نیازها، رسیدن به کمال، میسر نخواهد بود. او معتقد است چون روح درون جسم جای دارد به ناچار برای شکوفا کردن روح باید تا حدی به نیازهای جسم توجه کرد؛ با این همه نگاه غزالی به «داشتن»، نگاهی کارکردی است؛ یعنی تا آنجا باید به نیازهای مادی توجه کرد که برای بقا لازم باشد. او شکل صحیح و معتدل از «داشتن» را همین «داشتن» کارکردی می‌داند. در نگاه غزالی با مصرف‌زدگی و ماندن در «داشتن»‌ها و توجه بیش از حد به آن‌ها، هدف عظیمی که انسان برای آن خلق شده است نادیده گرفته می‌شود. غزالی زیستن و «داشتن» را مقدمه‌ای می‌داند برای رسیدن به چیزی مهم‌تر از زیستن.

غزالی معتقد به سرکوفتگی غرایز و تمایلات نیست؛ بلکه موید و طرفدار تعدیل و تعالی آن‌هاست؛ زیرا وی وجود محرک‌های درونی و تمایلات گوناگون را در انسان اساسی می‌داند و به اهمیت هر یک از آن‌ها معترف است (عثمان ۱۳۷۳: دفتر دوم، ۷۹).

به اعتقاد غزالی اولین چیزی که انسان با آن سر و کار پیدا می‌کند بدن اوست؛ لذا دو مسئله را بیان می‌کند یکی تن و دیگری دل. او بر این نکته تاکید می‌ورزد که دل در قالب تن قرار گرفته تا زاد و توشه خود را برگیرد و برای برگرفتن زاد به ناچار باید نیازهای تن برآورده شود: پس بدین سبب به عالم آب و خاک افتاد تا این زاد برگیرد و معرفت حق تعالی حاصل کند به کلید معرفت نفس خویش و معرفت جمله آفاق که مُدرک است به حواس. تا این حواس با وی می‌باشد و جاسوسی وی می‌کند، گویند وی را که در دنیا است و چون این حواس را وداع کند و وی بماند و آنچه صفات ذات وی است، پس گویند که وی به آخرت رفت (همان: ۷۲). «و حاجت تن در دنیا سه چیز است و بس: خوردنی و پوشیدنی و مسکن. خوردنی برای غذاست و پوشیدنی و مسکن برای سرما و گرما، تا اسباب هلاک از وی بازدارد» (همان).

اما غزالی در وجود هر انسان گوهری را می‌بیند که باید آن را پیدا کند. اهمیت دادن بیش از اندازه به نیازهای مادی، باعث گم شدن آن گوهر در وجود انسان می‌شود. چنانچه فروم (۱۴۰۲: ۸۶) درباره ماهیت «داشتن» می‌گوید:

ماهیت شکل «داشتن» هستی ناشی از ماهیت دارایی شخص است. در این شکل هستی، آنچه مهم و مطمح نظر است به دست آوردن ثروت و نگه داشتن آن است و لا غیر. آیین بودا گرایش به «داشتن» را حرص و ولع می‌نامد و دین یهود و مسیح، آن را به طمع تعبیر می‌کنند. بی‌بهره بودن از فرهنگ «داشتن»؛ یعنی ماندن در لذایذ و نیازهای مادی که چیزی را برای انسان به ارمغان نخواهد آورد و تنها مسیر کمال‌یافتگی او را مسدود خواهد کرد. او حرص و ولع در مادیات را مایه رنج انسان می‌داند نه کامل شدن او. غزالی براین باور است که اگر انسان می‌خواهد بنده لایق و مناسبی برای خداوند باشد باید با رها کردن خویش از بند تعلقات، به این مرتبه نائل شود. نه بدین معنا که ریاضت‌های سخت پیشه کنیم و جسم خود را رنج دهیم؛ بلکه مقصود غزالی این است که اسیر و وابسته «داشتن»‌ها نشویم به طوری که با رها شدن از قید و بندها و فارغ شدن از مالکیت‌ها و پیروی نکردن از هوای نفس، بتوانیم به کمال برسیم. هدف او خلاصی انسان از زنجیرهای نفسانیات و خود پرستی است؛ زیرا از نظر غزالی کسی که گرفتار در «داشتن»‌ها شود، جهان‌مدار می‌شود و به جای اینکه به خودآگاهی برسد، نیازمندتر و وابسته‌تر خواهد شد. از نظر او نسیجی از تار و پود آرزوها و رویاهای مادی که انسان در اطراف خودش می‌تند، مانع توجه او به نیازهای معنوی خواهد شد و این مسئله ارزش وجودی انسان را به حد جمادات می‌رساند (بنگرید، غزالی ۱۳۸۷: ج دوم، ۱۹ و ۱۳).

۲.۳ هنر «بودن» در کیمیای سعادت

تصوف با توجه به ذوق و الهام و شهودی که در خود نهفته داشته، همان راهی است که انسان را به خودشکوفایی و آرامش می‌رساند. تصوفی که محمد غزالی بعد از پشت پا زدن به فلسفه به آن روی آورد. در اینجا این نکته روشن می‌شود که از چهل سالگی به بعد «بودن» در شخصیت غزالی نمایان می‌شود در واقع ابتدا خود غزالی به «بودن» رسیده و بعد آن را در کتابش به نمایش می‌گذارد. غالب روانشناسان کمال بر آنند که خودشکوفایی و تحقق خود در سنین بالاتر رخ می‌دهد. این گفته، درباره شخصیت امام محمد غزالی صدق می‌کند:

غزالی از ۳۹ سالگی به بعد وارد مرحله جدیدی از زندگانی شد که به کلی با قسمت سابقش تباین داشت، تحولی در روح او پدید آمد که همه چیز او را عوض کرد و غزالی نو ظهوری به وجود آمد. پس از آن که در علم و شهرت و جاه و مقام دنیاوی به حد اعلی رسید، یک مرتبه از هر چیز و هر کس صرف نظر نمود. به علم و جاه و اعتبارات دنیوی پشت پا زد و در جرگه آزادگان درآمد. در بیابانی قدم نهاد که نوک هر خار نشان کف پایی دارد. هیاهوی جدال و قیل و قال به سکوت و حال و کشمکش با هفتاد و دو ملت به آرامش و سازگاری و توجه به تربیت اهل جهان مبدل گردید (همایی بی تا: ۱۲۱).

آری، پس از آن انقلاب روحی که در ماه رجب سال ۴۸۸ هجری دامنگیر این متفکر مصلح شد، آن غزالی که تا مرز چهل سالگی شیفته و دل‌باخته «جاه و مال و جدل» بود، نابود شد و از جان در آتش ندامت سوخته‌اش غزالی دیگری تولد یافت که مردنی نیست؛ زیرا با آنکه تا این روزگار بیش از نهصد سال از دومین تولدش می‌گذرد هنوز نامش در خاور و باختر بر سر زبان‌هاست و دانشوران آشنا با علوم انسانی در بیشتر آثارش - به خصوص احیاء و کیمیا - با شگفتی و تحسین می‌نگرند (خدیو جم ۱۳۸۷: بیست).

مدار زندگانی غزالی را به سه دوره متمایز می‌توان تقسیم کرد: «دوره کسب علم و تقلید، دوره امامت و فقاہت و تدریس، دوره پختگی کمال نفس و ارشاد» (مینوی ۱۳۹۶: ۹۹). او کتاب کیمیای سعادت را نیز در دوران کمال خویش نوشته است و سایر انسان‌ها را یاری نموده تا با تربیت نفس خویش به «بودن» برسند.

غزالی نیز مانند ژان ژاک روسو فطرت انسانی را در اصل پاک می‌یابد و عاری از هرگونه آلایش. می‌گوید با وجود اختلاف‌هایی که در افراد هست، روح از روی فطرت برای شناخت حقیقت اشیا آمادگی دارد. نه آیا روح امری است ربانی؟ در این صورت شری که در وجود انسان هست از فطرت نیست، از کسب است و از تاثیر تربیت. از این روست که تربیت در

احوال مردم تأثیری قوی دارد و انکار ناپذیر. همان طور که بدن وقتی به دنیا می‌آید کامل نیست باید با تغذیه تقویت شود و به کمال برسد. روح نیز هنگام ولادت کامل نیست، تربیت و اخلاق است که آن را به کمال می‌رساند (زرین کوب ۱۳۵۳: ۱۸۵).

آنچه مطمح نظر غزالی است، داشته‌ها در برابر خواسته‌ها، کرده‌ها و بوده‌های ماست. هر چه انسان دارد خواه نقاط مثبتش و خواه نقاط منفی، خواه تمام نعمت‌هایی که به او داده شده، ماندنی نیستند. چنین «داشتن»‌هایی گذرا و رونده هستند و نه پایدار و مانا. در باور غزالی انسان باید مشغول به چیزی باشد که برای آن ساخته شده است. در هستی، رسالت و مأموریتی بر دوش انسان نهاده شده که با انجام آن، انسان شخصیتی ممتاز و کمال‌یافته پیدا خواهد کرد.

از نظر غزالی، انسان به اندازه‌ای قابلیت و توانایی دارد که می‌تواند خودش را کشف کند و به یادآورد که برای چه خلق شده است. روح انسان ظرفیت آن را دارد که شایسته شود. طبق آیه «وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَكَانَ يَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ» (قرآن، سوره بقره: آیه ۳۰) خداوند چیزی از اسرار خلقت می‌داند که فرشتگان نمی‌دانند. انسان روح بزرگی دارد که از خداوند گرفته و این روح می‌تواند با ریاضت و مجاهدت، تقویت شود و صفات خداوند را به خود بگیرد.

«و چون گوهر آدمی در اول آفرینش ناقص و خسیس است، ممکن نگردد وی را از این نقصان به درجه کمال رسانیدن، الا به مجاهدت و معالجت» (غزالی ۱۳۸۷: ج اول، ۵).

به نظر غزالی انسان با ریاضت و تلاش می‌تواند، خوی‌های نیکوی درونش را به ظهور برساند همان طور که روانشناسان کمال باور دارند که انسان با مجموعه‌ای از استعدادها پا در این جهان می‌گذارد که با تلاش می‌تواند آن‌ها را به منصه ظهور برساند. در اندیشه غزالی نیز، انسان با کشف استعدادهای درونی خویش از استعداد و هدفی که برای آن خلق شده، آگاه می‌شود. او هنر «بودن» را بیرون آمدن از خویشتن می‌داند و این هنر به شایستگی‌های شخصیتی هر فرد بستگی دارد چنین افرادی می‌دانند که برای چه خلق شده‌اند و واجد سجایای انسانی هستند.

مزلو (۱۳۷۴: ۷۴) می‌گوید: «ارزش‌های «گروه B» برای بسیاری از افراد معنای زندگی است؛ اما افرادی هم هستند که نمی‌دانند چنین ارزش‌هایی وجود دارد». غزالی نیز این ارزش‌ها را یادآور می‌شود و به انسان هشدار می‌دهد که مبدا به صفات بهیمی و بی ارزش شناخته شوند.

هر که را اندر اصل فطرت، نیکو خوی باشد و صحبت با اهل خیر دارد و افعال خیر عادت کند، وی به درجه کمال باشد و هر که از این هر سه محروم ماند- که به اصل فطرت ناقص بود و صحبت با اشرار دارد و نیز افعال شر عادت کند- به درجه کمال بود اندر شقاوت (غزالی ۱۳۸۷: ج اول، ۱۳).

در باور غزالی، انسان، در محنت سرای دنیا جای گرفته تا قدم در راه سلوک بگذارد. در منازل اول با نیازهای طبیعی و جسمانی روبه رو است، سپس از آن‌ها گذر می‌کند و رهسپار مدارج بالاتر می‌شود تا جایی که کامل می‌شود (همان: ۲۱).

۳.۳ جلوه‌های «بودن» در کیمیای سعادت

۱.۳.۳ خودشناسی

طبق نظر روانشناسان کمال، خودشناسی پیش‌درآمد رسیدن به کمال است. خودشناسی مفهوم گسترده‌ایست که به آگاهی از احساسات، ویژگی‌ها و توانایی‌های شخص اشاره می‌کند. دریافتن این‌که کیستیم، چیستیم، چه چیزی را دوست داریم، چه چیزی را دوست نداریم، چه چیزی برایمان خوب است و چه چیزی بد، به کجا می‌رویم و رسالتمان چیست-نمایان ساختن خود در برابر خویشتن-به معنای آشکار سازی اختلالات روانی است. به معنای شناسایی دفاع‌هاست و بعد از شناسایی دفاع‌ها به معنای یافتن شهامت و جرات برای رها کردن آن‌هاست (مزلو ۱۳۷۴: ۸۱).

در تمامی متون عرفانی و سنت‌های دینی نیز، اهمیت و ضرورت خودشناسی به چشم می‌خورد. اما در بین متون عرفانی، کیمیای سعادت بیش از سایر متون، بحث خودشناسی را مطرح کرده است. غزالی همواره توجه انسان را به درون خود برای جلوگیری از بیراهه‌های بشریت سوق داده و کتابش را با «معرفت نفس» افتتاح کرده است؛ زیرا به خوبی می‌داند که عامل بسیاری از خطاهای انسان و گم شدنش در وادی سلوک ناشی از عدم شناخت خویش است. او شناخت خود را عین شناخت خداوند دانسته و مانند بسیاری از متفکران اسلامی روح و جسم را از هم متمایز می‌کند و نفس را اساس حیات آدمی می‌داند که باید ریشه تمام انقلاب‌های روحی و روانی را در آن جست و جو کرد. دلیل اختصاص دادن فصل اول کتاب کیمیای سعادت به خودشناسی این است که آغاز کسب فضایل منوط به خودشناسی است؛ زیرا که فضیلت‌مندی به معنای فهم درست از خود داشتن و ابعاد خود را شناختن و رفتار مناسب از خود نشان دادن است. در جهان‌بینی غزالی انسان موجودی شگفت‌انگیز و آینه تمام

نمای خداوند است از این رو نمی‌توان شناخت او را محدود به شناخت قالب جسمانی کرد. خودشناسی سبب می‌شود انسان دریابد که تصادفاً خلیفه الهی نشده است؛ بنابراین می‌توان گفت تعریفی که غزالی از خودشناسی تعریف می‌کند بر مبنای شاخصه‌های عرفانی و همچنین توجه به حدیث «من عرف نفسه فقد عرف ربه» است که بسیار غنی‌تر و کامل‌تر از تعریف مزلو و فروم از خودشناسی است؛ زیرا که در آثار آنان، خودشناسی به شناخت و درک نقاط قوت و ضعف خود تعریف شده است؛ اما غزالی معتقد است که خداوند توانایی‌هایی را در وجود انسان قرار داده و او را به عنوان جانشین خود بر روی زمین برگزیده؛ لذا پیوسته انسان باید این سوال را از خود پرسد که انسان بودن مشمول چه ویژگی‌هایی است و چه چیز او را از سایر موجودات متمایز ساخته است.

و در جمله هیچ چیز به تو نزدیک‌تر از تو نیست: چون خود را نشناسی، دیگری را چون شناسی؟ و همانا گویی: من خویشتن را شناسم و غلط می‌کنی که چنین شناختن، کلید معرفت حق را نشاید، که ستوران از خویشتن همین شناسند که تو از خویشتن (غزالی ۱۳۸۷: ج اول، ۱۳).

بخشی از علم به نفس آدمی که به اخلاق مربوط می‌شود، همین شناسایی قوای مختلف نفس و کارکرد های آن است. غزالی نفس آدمی را منشأ فضایل و رذایل می‌داند که عبارتند از: قوه تخیل، قوه شهوت و قوه غضب. این سه قوه می‌توانند به انسان کمک کرده، او را به سعادت و کمال برسانند یا راه او را به سمت کمال مسدود کرده به تیره بختی بکشانند (ابراهیمی دینانی ۱۳۷۵: ۲۲۰).

غزالی، وجود انسان را عصاره‌ای از رموز آفرینش می‌داند و معتقد است نظمی که در وجود سایر موجودات است در وجود انسان به شکل لطیف‌تری نهفته شده است. از این رو برای سوق داده‌شدن به سمت کمال‌یافتگی، انسان را متوجه درون خود می‌کند.

بدان که معرفت حقیقت دل حاصل نیاید تا آن گاه که هستی وی بشناسی؛ پس حقیقت وی بشناسی که چه چیز است؛ پس لشکر وی بشناسی که چند است؛ پس علاقت وی بشناسی با این لشکر؛ پس صفت وی را بشناسی که معرفت حق تعالی، وی را چون حاصل آید و بدان سعادت خویش چون رسد (غزالی ۱۳۸۷: ج اول، ۱۶).

از جلوه‌های دیگر خودشناسی در کیمیای سعادت، توانایی درک ارتباط کالبد ظاهر و معنی باطن است. غزالی جسم را امانتی می‌داند که باید از آن به بهترین شکل ممکن، برای رسیدن به

کمال استفاده کرد به این ترتیب، خودشناسی نخستین گام در مسیر شناخت است. گام‌های بعدی شناختن تعلق‌ها و رسیدن به راهی برای دورماندن از آن‌هاست.

اگر خواهی که خود را بشناسی، بدان که تو را آفریده‌اند از دو چیز آفریده‌اند: یکی این کالبد ظاهر است که آن را تن گویند، و وی را به چشم ظاهر بتوان دید و دیگر معنی باطن که آن را نفس گویند و آن را به بصیرت باطن بتوان شناخت. و حقیقت تو آن معنی باطن است و هر چه جز از این است، همه تبع اوست و لشگر و خدمتکار اوست (همان: ۱۵).

۲.۳.۳ نوع دوستی

عرفان و تصوف غزالی طریقه فردگرایانه نیست، بلکه او همدردی و دوستی با انسان‌های دیگر را یکی از راه‌های رسیدن به کمال می‌داند. به همین دلیل و همچنین تعهد و مسئولیت او درباره انسان‌ها باعث شده است که فصلی جداگانه از کتاب کیمیای سعادت را به گزاردن حقوق صحبت خلق اختصاص دهد و این معیار مشخصی برای تشخیص تصوف راستین غزالی از تصوف انحرافی و ساختگی است؛ زیرا که غزالی نشان توحید واقعی و یکتاپرستی را در دیگر خواهی و مردم‌داری می‌داند.

کتاب کیمیای سعادت، سالکی را تربیت می‌کند که برای جامعه‌اش مفید است و نوع دوستی و دیگرخواهی را به انسان آموزش می‌دهد. این فضیلت، یکی از عالی‌ترین مضمون‌هایی است که غزالی از آن یاد می‌کند که موجب بی‌ارزش شدن نیازهای پست دنیایی شده و انسان، جلوه‌ای الهی می‌یابد و خلق خدا و دیگری نردبانی می‌شوند که انسان از طریق آن به خدا می‌رسد و اینجا عرفان مثبت غزالی، اجتماعی و مردمی بودن خود را به نمایش می‌گذارد.

کیمیای سعادت از عرفا و بزرگانی شواهد می‌آورد که در درون خود به صلح رسیده‌اند و به همه هستی که پرتویی از وجود خداوند است، عشق می‌ورزند. این بزرگان، همان‌هایی هستند که با تهذیب نفس خویش، قدم در اقلیم عشق گذاشته و همه هستی را شایسته دوست داشتن می‌دانند (غزالی ۱۳۸۷: ج اول، ۴۰۵-۴۰۱). این‌ها مروج دوستی، برادری و صلح در بین مردم بوده‌اند و به عنوان مصلح اجتماعی، با نادیده گرفتن خطاها و لغزش‌های دیگران، پرهیز از خصومت و دشمنی و خودخواهی به صلح رسیده‌اند و همت خود را در این راه مصروف کرده‌اند. غزالی با داشتن اندیشه توحیدی - اسلامی و شناختی که از همه انسان‌ها دارد آن‌ها را به عنوان خلیفه الله معرفی می‌کند به همین دلیل، اختلاف مذاهب و نژادها در دیدگاه او واقعی ندارد. از نظر او کل هستی نظامی واحد است و خدمت به خلق، خدمت به خداوند است. در

بررسی تطبیقی فرهنگ «داشتن» و هنر «بودن» در ... (نرگس جعفری و دیگران) ۱۱۷

نظام فکری غزالی، یک خودِ بالغ، خود مستقل و جدا از دیگران نیست؛ بلکه خودی است که با رابطه گسست‌ناپذیری که با دیگران دارد این توانایی را دارد که آن‌ها را به وضعیت بهتری تبدیل کند.

و سلیمان بن جابر (رض) می‌گوید که رسول (ص) را گفتم: مرا چیزی بیاموز که مرا دست گیرد. گفت: کار خیر را حقیر مدار، اگر هم آن بود که از دلو خویش پاره‌ای آب در کوزه کسی کنی و با برادرِ مسلمان پیشانی گشاده دار و چون از پیش تو برخیزد، غیبت مکن (همان: ج دوم، ۸۶).

شکل دیگری از نوع دوستی و دیگرخواهی که بین دیدگاه‌های مزلو، فروم و غزالی مشترک است ایثار و از خودگذشتگی است. فروم (۱۴۰۱: ۳۲-۳۳) بر این باور است که آن دسته از افرادی که هنوز درگیر «داشتن»‌ها هستند و منش‌هایشان به قدر کافی رشد نیافته، درکی از فضیلت ایثار ندارند و از نگاه چنین افرادی دادن بدون گرفتن به منزله فریب‌خوردن است؛ اما برای افرادی که از «داشتن»‌ها گذر کرده‌اند، نثار کردن برترین نشانه‌ای از قدرت آدمی و برتر از دریافت کردن است زیرا در باور چنین افرادی، شخص در عمل ایثار، زنده بودن خود را حس می‌کند.

در جای دیگر فروم (۱۳۹۹: ۷۶) از افرادی که از «داشتن»‌ها فاصله نگرفته‌اند با عنوان «جهت‌گیر گیرنده» یاد می‌کند و تاکید می‌کند چنین افرادی علاقه زیادی به خوردن و آشامیدن دارند.

آبراهام مزلو (۱۳۷۲: ۲۲۴) نیز افراد نوع دوست را مسئله‌مدار می‌نامد؛ یعنی افرادی که به جای توجه به خود و خودمداری، مسئله‌مدار و تکلیف‌مدار می‌شوند و به سود بشر کار می‌کنند. این افراد رسالتی در زندگی و وظیفه‌ای برای انجام دادن دارند و خارج از وجود خود مسئله‌ای دارند که بسیاری از نیروهای وجودشان را صرف آن می‌کنند.

کیمیای سعادت، عرصه حضور عارفانی است که گاهی نوع‌دوستی خود را با ایثار همراه می‌کنند و آن را با کامل‌ترین شکل خود به نمایش می‌گذارند.

حق اول صحبت و دوستی مال است و درجه بزرگ‌ترین این است که حق وی را تقدیم کند و ایثار کند، چنانکه در حق انصاریان آمده است: **و یُوْثِرُونَ عَلٰی اَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ**. درجه دوم آنکه وی را هم‌چون خویشتن دارد و مال میان خویشتن و وی مشترک داند (غزالی ۱۳۸۷: ج اول، ۴۰۱).

ایثار در کیمیای سعادت مختص به مال نیست، از جان‌گذشتگی شکل دیگری از ایثار است که غزالی از آن یاد می‌کند.

و قومی را از صوفیان غمز کردند به نزدیکی یکی از خلفا: شمشیر بیاوردند تا همه را بکشند. ابوالحسن نوری در میان ایشان بود، از پیش فرا رفت تا وی را بکشند پیشتر. آن خلیفه گفت: چرا چنین کردی؟ گفت: ایشان برادران من‌اند اندر دین. خواستم که جان خود ایشان را یک ساعت بیشتر ایثار کنم. گفت: کسانی که چنین باشند، ایشان را نتوان کشت. همه را دست بازگرفت (همان: ۴۰۲).

۳.۳.۳ اختیار و آزادی

به اعتقاد غزالی، انسان به دلیل ظرفیت وجودی خویش به آنچه موجب سعادتش شده دل بسته می‌شود و راه‌های محقق شدن سعادت را پی گرفته و راه خود را انتخاب می‌کند و این اراده و اختیار انسان است که انجام و یا توقف هر مرحله را تأیید می‌کند. انسان بر خلاف حیوان، حاکم بر ویژگی‌ها و احوالات نفسانی خویش است. از این رو خود را متحول ساخته و توان تاثیرگذاری خود در دو سوی حق و باطل را افزایش یا کاهش می‌دهد.

تجهیز انسان به وسیله اراده قوی و نیرومند سبب می‌شود که او در سایه آن به مجاهدت قیام کند؛ زیرا اراده قوی و نیرومند می‌تواند در انسان تعالی ایجاد نماید و تمایلات او را والایی بخشد تا ایده‌ها و اهداف عالی او تحقق یابد (عثمان ۱۳۷۳: دفتر دوم ۹۲).

بنابراین انتخاب درست زمانی شکل می‌گیرد که انسان بتواند آزادانه انتخاب کند. اگر انسان مجبور به انجام اعمال اخلاقی شود و اراده آزاد نداشته باشد، نظام ارزیابی اعمال و تشویق و توبیخ افراد برای اعمالشان بی‌معنا خواهد بود؛ زیرا هنگامی که انسان مجبور به انجام کاری شود و غیر از خود، او را جبراً به کاری وادار کند، دیگر مسئولیت انجام آن کار برعهده او نیست در نتیجه سرزنش و تشویق او نیز معنایی نخواهد داشت. مزلو (۱۳۷۲: ۲۲۶-۲۲۵) درباره این افراد می‌گوید: این افراد به راحتی خود را اداره می‌کنند و قدرت تصمیم‌گیری فوق‌العاده‌ای دارند. مسئول، منضبط و مصمم هستند.

غزالی با در نظر داشتن برتری و فضیلت انسان نسبت به سایر موجودات، انتخاب‌گری او را توجیه می‌کند و آزادی و اختیار را زمینه‌ساز بزرگی و ارجمندی انسان می‌داند. انسان زمانی می‌تواند کمال‌یافته شود و به سمت «بودن» حرکت کند که حق آزادی و انتخاب داشته باشد؛ اما نکته‌ای که غزالی افزون بر اختیار، برای سعادت بشر لازم می‌داند، یاریگری و مشیت خداوند

است. او با استناد به قرآن که می‌فرماید «هیچ جنبنده در زمین نیست جز آنکه روزیش بر خداست و خدا قرارگاه و آرامشگاه او را می‌داند و همه احوال خلق در دفتر علم ازلی خدا ثبت است.» (قرآن، سوره هود: آیه ۶) اراده انسان را در طول اراده خداوند می‌داند؛ اما غزالی اذعان دارد که این موضوع سبب سلب اختیار از انسان نیست.

و نمی‌بیند که تا حراثت نکنند، و تجارت نکنند، مال به دست نیارند و تا جهد نکنند علم نیاموزند، و هرگز در طلب دنیا تقصیر نکنند و نگویند که «خدای - تعالی - کریم است و رحیم است: بی‌تجارت و حراثت خود روزی بدهد»، باز آنکه خدای - تعالی - روزی ضمان کرده است و می‌گوید: و ما مِن دَابَّةٍ اَلَّا عَلٰی اللّٰهِ رِزْقُهَا، و کار آخرت با عمل حواله می‌کند و می‌گوید: وَاِنْ لَّيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰی. چون به کرم وی ایمان ندارند، از دنیا و طلب دنیا دست بندارند، و آنچه در آخرت گویند به سر زبان باشد و تلقین شیطان بود و اصلی ندارد (غزالی: ۱۳۸۷: ج ۱، ۶۷).

در نظام اخلاقی غزالی، اختیار جز لوازم اخلاق است؛ به همین سبب در حیاتی غیر از حیات انسان‌ها نمی‌توان از اخلاق سخنی گفت؛ زیرا که اخلاق در عرصه امکان انتخاب است که معنا پیدا می‌کند.

۴.۳.۳ استمرار قدردانی و شکرگزاری

غزالی قدردانی را به زبان دین اسلام، با عنوان شکر یاد می‌کند. در واقع قدردانی و شکرگزاری ترکیبی از دو چیز است: یکی قدردانی و دوم حق‌گزاری. آنگاه که آدمی نعمتی که خداوند به وی داده است، کشف می‌کند و آنگاه خواهان قدردانی و حق‌شناسی آن نعمت می‌شود، چنانچه مزلو (۱۳۷۲: ۲۲۸) این فضیلت را به این صورت تعریف می‌کند:

افراد خودشکوفای این توانایی شگفت‌آور را دارند که بارها و بارها و به گونه‌ای تازه، خوبی‌های اساسی زندگی را با احترام، لذت، شگفتی و حتی با وجد و شعف تحسین کنند. هرچند که این تجربیات در نظر دیگران می‌تواند بی‌رنگ شده باشد؛ لذا برای چنین افرادی هر غروب آفتابی می‌تواند، به زیبایی اولین غروب باشد و هر گلی می‌تواند به طور هیجان‌انگیزی دوست‌داشتنی باشد. برای آن‌ها حتی امور لحظه به لحظه روزانه و عادی زندگی می‌تواند شورانگیز، مهیج و وجدآور باشد. این احساسات شدید همه وقت پیش نمی‌آیند؛ بلکه گاه اما در غیرمنتظره‌ترین لحظات پیش می‌آیند و نه به طور معمول.

غزالی شکر را به سه بخش علم، حال و عمل تقسیم می‌کند (غزالی ۱۳۸۷: ج دوم، ۳۵۹-۳۵۸). که مقصود وی از بیان چنین مفاهیمی، این است که سلسله‌مراتب رسیدن به شکر واقعی -که همان شکر عملی است- نشان داده شود. همان‌طور که آدمی، علم، حال و افعال دارد. برای شکر نیز که یکی از مقامات انسان است، چنین دسته‌بندی صدق می‌کند. در اینجا مشخص می‌شود که تا بر انسان شناخت کافی نداشته باشیم تقدم و تاخر این سه بخش و ارتباطشان با هم را درک نخواهیم کرد؛ بنابراین عدم شناخت انسان به عدم شناخت این فضیلت منجر خواهد شد. از دیدگاه غزالی این فضیلت که به سمت تعالی پیش می‌رود باید از این سه منزل عبور کند.

منظور از علم، شناخت و معرفت نسبت به منعم و همچنین شناخت صفات و ویژگی‌های او و آگاهی از اینکه تمام نعمت‌ها از وی صادر می‌شود به گونه‌ای که نعمت‌دهنده حقیقی، تنها اوست و تمام ماسوا نیازمندش هستند. کسانی که این ویژگی را ندارند، ناخشنودی وجودی دارند؛ بنابراین شناخت آن‌ها از هستی تحریف شده و به نوعی به نابسامانی شناختی و معرفتی دچار می‌شوند. هر چه خشنودی وجودی بیشتر باشد، نقاط مثبت بیرونی بیشتر و در نتیجه انسان شکرگزارتر خواهد بود.

غزالی شکر بر بلا را نیز واجب می‌داند؛ زیرا که به نظر او هر بلا و مصیبتی که به انسان می‌رسد از طرفی دردآور و از طرف دیگر مسرت‌بخش است؛ البته بعد مسرت‌بخش آن را عوام نمی‌توانند درک کنند و فقط عارف و انسان کمال‌یافته متوجه آن می‌شود. در نظر غزالی، هر بلایی که نازل می‌شود بدتر از آن نیز امکان وقوع دارد؛ لذا شکرگزاری بر آن واجب می‌شود. یکی سهل تستری را (ره) گفت: «دزد در خانه شد و کالای مرا همه ببرد.» گفت: «اگر شیطان در دل شدی و ایمان بپردی چه می‌کردی؟» دوم آنکه هیچ بیماری و بلایی نیست که نه از آن بتر تواند بود، شکر باید کرد که بتر از آن نبود (همان: ۳۸۰).

۵.۳.۳ امید و خوش‌بینی

در عرفان و اندیشه غزالی هر آنچه پیرامون ما رخ می‌دهد به دست خداوند رقم می‌خورد؛ بنابراین مفهوم امید در عرفان اسلامی معادلی دارد به نام «رجا» که به معنای امید به لطف خداوند داشتن، چه در دنیا و چه در عقبی است. و چیزی که بین دیدگاه اریک فروم، آبراهام مزلو و غزالی مشترک است، مفهوم «اطمینان» است. عارف اطمینان دارد و این اطمینان از امید حاصل می‌شود.

غزالی رجا را یکی از حالت‌های سالک می‌داند که قلب سالک برای رسیدن به امری محبوب در آینده و امید و انتظار بخشش داشتن نسبت به خطاها و قصورات گذشته، امیدوار و خوش‌بین است، بنابراین رجا دو زمان دارد یکی امید به گذشته‌ای که گذرانده است و دیگری امید به آینده‌ای مطلوب که انتظارش را دارد (غزالی ۱۳۸۷: ج دوم، ۳۹۰).

واژه رجا به این معنی است که فرد در کنار امید داشتن، کار و تلاش نیز می‌کند. اریک فروم (۱۳۹۹: ۱۲۸) نقطه مقابل خوش‌بینی را خوش‌خیالی می‌داند و آن را جهت‌گیری غیربارور معرفی می‌کند. از نظر او خوش‌خیالی در یک فرد سالم به خوش‌بینی تبدیل خواهد شد.

در عرفان اسلامی رجا رکن ایمان و از مقامات سالکان و احوال طالبان است. رجا از جمله احوالاتی است که سالک با آن به سوی فضایل محمود پرواز می‌کند و راهواری است که با آن می‌توان راه سخت آخرت را پیمود؛ اما این امید و رجا شروطی دارد که مهم‌ترین آن، این است که سببی عقلانی داشته باشد و انتظار انسان در صورتی صحیح است که همه اسباب آن مهیا شده باشد. در این صورت می‌توان این انتظار را «رجا» نامید. به همین سبب عرفا رجا را از تمنی و امل و طمع جدا می‌کنند. در میان این واژه‌ها، رجا معنای مثبت دارد و در جهت رضای خداوند و هماهنگی با واقعیت وجودی انسان شکل می‌گیرد.

غزالی حقیقت رجا را کاملاً روشن کرده و آن را از بسیاری از تعاریف کج‌اندیشان جدا می‌سازد و امید عقلانی را امید واقعی می‌داند. پیش از این ذکر کردیم که غزالی آزادی و اختیار را در وجود انسان باور دارد؛ بنابراین از نظر او امید زمانی محقق خواهد شد که اسباب لازم در اختیار انسان قرار گیرد و تنها اموری که خارج از اراده اوست باقی بماند تا بتواند دفع آن‌ها را از خداوند انتظار داشته باشد. افراد، زمانی شایسته مقام رجا می‌شوند که بذریعۀ ایمان در قلب‌هایشان افشاندۀ باشند و با اطاعت و بندگی خداوند آن بذریعۀ بارور کرده، آنگاه از خداوند انتظار مغفرت داشته باشند (غزالی ۱۳۸۷: ج دوم، ۳۸۸-۳۸۷).

از طرف دیگر، امید با آگاهی انسان به رحمت و نشانه‌های خداوند در خلقت آغاز می‌شود. این آگاهی و اعتبار، میل انسان را به سمت خداوند افزایش می‌دهد و زمانی که به سمت خداوند متمایل شد دست به اعمال نیکو خواهد زد. این اعمال در جهت و هم‌سو با میل و اشتیاق او به خداوند است.

با نگاهی جامعه‌شناسانه و مردم‌شناسانه به این موضوع می‌توان به این نتیجه رسید که تغییر و تحولات در ارزش‌ها یکی از عوامل ایجاد ناامیدی در افراد جامعه است. غزالی این موضوع را مطمح نظر داشته و با آوردن شاهد مثال از روش زندگی و رفتار بزرگان دین که شخصیت‌های

کاملی هستند، امید را به عرصه نمایش می‌گذارد. غزالی برای تکمیل و آموزش اخلاقیات مورد نظر خویش از الگوهایی از اسلام مثال می‌زند. این الگوها و نمونه‌ها باعث ترغیب سایر افراد برای داشتن چنین فضایی می‌شود؛ زیرا که در باور غزالی چنین فضایی در طول اعصار و قرون مختلف یکسان بوده و تنها شکل بیان آن‌ها و خصوصیات و ویژگی‌هایشان بنابر نیازهای هر زمان متفاوت بوده است.

و رسول گفت (ص): «روز قیامت خدای - تعالی - بنده را گوید: چرا منکری را که دیدی حسبت نکردی اگر خدای - تعالی - حجت فرا زبان وی دهد گوید: از خلق ترسیدم و به تو امید رحمت داشتم، خدای - تعالی - بر وی رحمت کند و رسول (ص) یک روز گفت: «اگر شما آنچه من می‌دانم بدانید بسیار گریید و اندک خندید و به صحرا شوید و دست بر سینه می‌زنید و زاری می‌کنید.» پس جبرئیل بیامد و گفت: «خدای - تعالی - می‌گوید: چرا بندگان مرا نومید می‌کنی از رحمت من؟» پس بیرون آمد و امیدهای نیکو داد از فضل خدای - تعالی (همان: ۳۸۶). و همچنین بنگرید صفحات ۳۹۳-۳۹۶.

جدول ۱. بیان شباهت‌ها و تفاوت‌های بین فرهنگ «داشتن» از منظر غزالی و روانشناسان کمال

رویکرد مزلو و فروم	رویکرد غزالی
فروم با شناخت دقیق انسان، «داشتن» را واجب دانسته؛ اما تنها «داشتن» برای زیستن را منطقی و عادلانه می‌داند. مزلو نیز با ارائه سلسله مراتب نیازهای انسان، ارضای منطقی آن‌ها را نردبانی برای رسیدن به «بودن» می‌داند.	غزالی کوشش برای تأمین زندگی مادی را نفی نمی‌کند و برآورده کردن نیازهای اولیه را برای رسیدن به کمال ضروری می‌داند؛ اما تصریح می‌کند که برای ارضای این نیازها نباید از اعتدال خارج شد. و به قدر ضرورت از آن‌ها بهره‌مند شد. در واقع او طرفدار تعدیل و تعالی این نیازها می‌باشد «...پس همه لذت‌ها مذموم نیست که این دو قسم است: یکی آن است که اگرچه وی از دنیاست و پس از مرگ بنماند و لکن مُعین است بر کار آخرت و بر علم و عمل و بسیار گشتن مومنان، چون قُوت و نکاح و لباس و مسکن که به قدر حاجت بُود که این شرط راه آخرت است: هر کس که از دنیا بدین قدر قناعت کند و قصد وی از این، استعانت بُود بر کار دین، وی از اهل دنیا بُود» (غزالی ۱۳۸۷: ج اول، ۷۹).

جدول ۲. بیان شباهت‌ها و تفاوت‌های هنر «بودن» از منظر غزالی و روانشناسان کمال

جلوه‌های بودن	کیمیای سعادت	اهمیت و فواید	روانشناسان کمال	اهمیت و فواید
روانشناسی	انسان آینه تمام نمای صفات خداوندی است و همچنین نسخه‌ای از جهان است؛ بنابراین غزالی با عبور از خود تجربی، انسان را به شناخت درونش دعوت می‌کند. این شناخت گام به گام و تدریجی رخ می‌دهد.	-گم نشدن در وادی سلوک -عامل دریافت حقایق و معارف الهی -ریشه تمام انقلاب‌های روحی و روانی	در جهان مادی و تجربی، شناخت خود محقق می‌شود. انسان موجودی تواناست که می‌تواند استعدادهای درونی خود را بشناسد و شکوفا سازد.	-ارتباط موثر با خود و دیگران -پیدا کردن راه کمال و پیشرفت خود و قدم در آن نهادن.
روان‌دوستی	غزالی دیگرخواهی را توصیه می‌کند و همچنین انسان‌ها را برحذر می‌دارد که با کلام و یا اعمالشان دیگران را نرنجانند. او نشان توحید واقعی را در نوع دوستی جست و جو می‌کند. عارفان واقعی با تهذیب نفس، عشق را به همه هستی هدیه می‌دهند.	-نوع دوستی راهی برای به خدا نزدیک شدن -دوستی و محبت نتیجه معرفت است و محبت در حق دیگران، انسان را به سمت قله کمال معرفت می‌کشاند. -افزایش و برکت در مال و ثروت. -شایسته آموزش پروردگار شدن	دیگر خواهی و مسئله مداری بدون چشم داشت از دیگران ویژگی افراد سالم است. آن‌ها عشق «بودنی» را به دل مشغولی خودخواهانه ترجیح می‌دهند.	-خارج شدن از حالت خوددرفتنگی -فرارفتن از خود و یافتن معنا در زندگی -شادمانی درونی
ارزشی و اخلاقی	در تمام اصول اخلاقی و دینی بنا بر آیات قرآنی و مجازات و پاداشی که خدا برای انسان در نظر گرفته و همچنین عقل و خردی که به انسان داده شده، انسان را موجودی مختار می‌داند؛ البته او اراده انسان را در مفهوم عرفانی آن که سلوک در طریق الی الله است، به کار می‌برد.	-انتخاب راه سعادت و شقاوت -دریافت نتیجه اعمال -تلاش بیشتر در جهت کسب اعمال نیکو.	با اراده و اختیار، انسان می‌تواند زندگی‌اش را تغییر دهد و شرایط زندگی را مطیع خود کند.	-مسئولیت‌پذیری -تلاش مستمر

جلوه‌های بودن	کیمیای سعادت	اهمیت و فواید	روانشناسان کمال	اهمیت و فواید
۳	یک امیدواری معنوی که تنها در مورد خداوند به کار می‌رود و انسان را به او وصل می‌کند. مقام توکل نیز با امید همراه می‌شود. منشا امید در اندیشه غزالی، میل به معنویت و اندیشه خدامحوری است.	-داشتن انگیزه در زندگی -الهام‌بخش انسان مومن برای انجام دادن هر نوع اعمال دنیوی و اخروی -ترک هوای نفسانی و شهوات	نوع مادی امیدواری و یک نگرش و تفکر مثبت است که چرخه زندگی انسان را به گردش درمی‌آورد. منشا امید در اندیشه روانشناسان کمال، نشأت گرفته از روان پویای انسان است.	-سلامتی روان و اندیشه -تلاش برای رسیدن به اهداف
۴	یکی از مقامات عرفانی است که با شناخت و معرفت نسبت به منعم (توحید افعالی) آغاز می‌شود و به شادی و عمل ختم می‌شود.	-ایجاد شادی حاصل از نعمت دهی -ایجاد شادی از نعمت‌دهنده -انجام درست آن، رسیدن به مقام بالاتر را در پی دارد.	به بدیهی‌ترین و عامیانه‌ترین نعمت‌ها با وجد و حیرت و شگفتی می‌نگرند و بابت آن سپاسگزاری می‌کنند.	-لذت و حیرت از زیبای‌های آفرینش -احساس شادکامی و بهزیستی -دور شدن از هیجانات منفی با دیدن تصاویر و موهبت‌های زیبای طبیعت

۴. رموز رسیدن به «بودن» در کیمیای سعادت

با توجه به نگرش «خدامحور» غزالی، عنایت غزالی در هنگام مطالعه سلوک و رفتار انسان، برای اهداف دینی و تقرب به خداوند مبذول می‌شد. «زیرا او همپا و همگام با روح تعالیم اسامی تحقیق می‌کرد، تعالیمی که به انسان به عنوان یک شخصیت رو به تکامل می‌نگرد.» (عثمان ۱۳۷۳: دفتر دوم، ۲۱). اما اینکه غزالی به وجود و ضرورت تمایلات غریزی معترف است، سبب آن را می‌توان بر معماری معتقدات خود بر مبانی اسلام، جستجو کرد. آن اصول و مبانی، انسان را با تمام محرک‌های عالی و دانی ملاک قرار داده و رهنمودهایی فراسوی او نهاده و زمانی که از فطرت انسان سخن می‌گوید، مقصودش این است که انسان از طبیعتی خاکی و آسمانی تشکیل شده است؛ بنابراین غزالی راه تعادل برقرار کردن بین این تمایلات را رابندگی کردن و نزدیکی جستن به خداوند می‌داند؛ البته بندگی که همراه با شناخت و معرفت کامل

حاصل شود. در واقع سعادت آدمی از منظر غزالی، توحید است؛ اما از آنجا که انسان‌ها برای رسیدن به کمال از حیث مرتبه در یک ردیف قرار ندارند کمال و سعادت نیز برای همه انسان‌ها به یک شکل و درجه نخواهد بود؛ از این رو غزالی سعادت انسان را با توجه به قابلیت‌ها و شایستگی‌های گوناگون به صورت مرتبه‌ای معرفی می‌کند.

اما وجه آنکه بندگی و عبادت سبب سعادت آدمی است، آن است که سر و کار آدمی، چون بمیرد، با حق خواهد بود: و إليه المرجع و المصیر. و هر که را قرارگاه با کسی خواهد بود، سعادت وی آن بود که دوستدار وی بود، و هر چند که دوست‌تر دارد سعادت وی بیشتر بود، از آنکه لذت و راحت از مشاهدت محبوب زیادت بود و دوستی حق - تعالی - بر دل غالب نشود الا به معرفت و بسیاری ذکر، که هر کسی که کسی را دوست دارد، ذکر وی بسیار کند، و اگر ذکر وی بسیارتر کند، وی را دوست‌تر شود. و برای این بود که وحی آمد به داود (ع): انا بذك اللّٰزم فالزم بذك، یعنی چاره تو منم و سر و کار تو با من است: یک ساعت از ذکر من غافل مباش (غزالی ۱۳۸۷: ج اول، ۶۴-۶۳).

غزالی از انواع مختلف عبادت برای استقامت انسان در برابر هوای نفس بهره‌برداری می‌کند؛ زیرا از نظر او عبادت قلوب را اصلاح خواهد کرد و علوم عقلی برای این منظور بسنده و رسا نیست (همان: ۱۳۱). او در کیمیای سعادت، پس از پرداختن به مباحثی مانند خودشناسی، خداشناسی، دنیاشناسی و آخرت‌شناسی، ارکان مسلمانی را شرح داده است. او مسلمانی را منحصر به شناخت نفس و دنیا و آخرت نمی‌داند؛ بلکه این مقدمه کار است و برای رسیدن به سعادت، باید به یک‌سری اعمال دست زد که او آن‌ها را با عنوان «عبادات» معرفی می‌کند. او خود را مکلف و موظف دانسته که آداب شرعی را مفصل توضیح دهد و مسلمانی را بر اساس نگاه صوفیانه خود معرفی کند و بر اساس دانش خود، دست به صدور فتوای قاطعانه زند.

غزالی پس از آنکه مراحل سیرو سلوک را بپیمود، حقایق اسلام بر وی کشف شد و دوباره به مرحله اول یعنی التزام عبادت و مواظبت بر جزئیات دیانت برگشت. با این تفاوت که علم او در این مرتبه شهودی و از اوهام و خرافات پیراسته بود. شریعت قرآن و دلیل و برهان و کشف و شهود و تصوف را به هم آمیخته، مذهب و آیین خویش قرار داد و تصوف و عرفان به زهد و ورع آمیخته، پرده عقاید معنوی او گردید. بالجمله غزالی، در عالم ظاهر یک نفر شافعی متعبد شناخته می‌شد و در واقع یک نفر صوفی متورع بود و در هر حال به دیانت اسلام، ایمان حقیقی داشت (همایی بی تا: ۳۹۱).

در واقع برای تشخیص حد اعتدال به معیار و ملاک روشنی نیز است که در اندیشه غزالی این ملاک و معیار روشن سخن شرع است (دهقانی و جوکار ۱۴۰۰: ۱۴۷). غزالی ارکان عبادی دین را به دو دسته ظاهری و باطنی تقسیم می‌کند. او شکل ظاهر را مختص کسانی می‌داند که هنوز طریق عرفان را طی نکرده‌اند. از این رو باطن دین و حقیقت آن را دینداران طریق عرفان درک می‌کنند. او با عقل و استدلال شریعت را اثبات می‌کند و همین موضوع، شریعت غزالی را از فقه خشک خارج کرده و به آن رنگ و بوی عرفانی می‌دهد.

ذکر این نکته ضروری است که غزالی مانند هم‌عصرانش بر ظواهر شرع جمود نداشت. او در دو مذهب شافعی و بوحنیفه، هر چیزی را که بر مبنای عقل می‌دید می‌پذیرفت و موضوعات خلاف عقل را رد می‌کرد و قابل تاویل نمی‌دانست. چنانچه خود او در جواب شخصی که از او درباره مذهب سوال می‌پرسند، می‌گوید: در عقلیات مذهب برهان دارم و در شریعات، مذهب قرآن نه بوحنیفه بر من خطی دارد و نه شافعی بر من براتی (همایی بی‌تا: ۳۹۰).

در واقع می‌توان گفت که غزالی برای رسیدن به کمال، غایت عقابایی را نیز در نظر می‌گیرد و آن را از فطرت انسان خداجوی جدا نمی‌داند. در واقع او هدف دنیایی رسیدن به کمال را معرفت و آزادی و هدف اخروی آن را رسیدن به محبوب می‌داند (رفیعی ۱۳۸۱: ۱۹۲).

۵. نتیجه‌گیری

از برآیند کلی مطالبی که ذکر شد، می‌توان چنین نتیجه گرفت:

۱. باتوجه به نظریه مزلو و فروم مشخص شد که حب بقا و ادامه حیات آدمی مستلزم نیازهایی است که باید به شکل صحیح برآورده شود و این نظریه در اندیشه غزالی و کتاب کیمیای سعادت به وضوح دیده می‌شود با وجود اینکه غزالی عارف بوده؛ اما در سراسر کیمیای سعادت به مطلبی برخوردیم که او از شان و مقام این تمایلات بکاهد؛ بلکه بر عکس، این تمایلات در اندیشه غزالی وظایفی را در زندگی افراد ایفا می‌کنند که مربوط به حفظ بقا و رفتار فردی و اجتماعی و رابطه او با خداست؛ بنابراین غزالی خروج از حد اعتدال و افراط در ارضای این تمایلات را نفی می‌کند نه خود آن‌ها را.

۲. در فراسوی «داشتن»ها، نیازهایی است که فروم و مزلو به نام «بودن» و محمد غزالی با عنوان تمایلات عالی از آن‌ها یاد می‌کنند. این نیازها در سرتاسر کیمیای سعادت، به انسان

بررسی تطبیقی فرهنگ «داشتن» و هنر «بودن» در ... (نرگس جعفری و دیگران) ۱۲۷

گوشزد شده است؛ زیرا انسان ناگزیر است اهدافی را بیابد که بر تمام داشتن‌هایش مسلط شود و زندگی خود را با آن‌ها توجیه کند؛ اما نکته‌ای که حائز اهمیت است این است که تمام جلوه‌های «بودن» در کیمیای سعادت در جهت وصول به خداوند است و از نظر غزالی تعالی مستمر و مداوم در همین مسیر محقق می‌شود.

کتاب‌نامه

قرآن کریم.

- ابراهیمی دینانی، غلامحسین (۱۳۷۵)، *منطق و معرفت در نظر غزالی*، چ دوم، تهران: سپهر.
- بنی جمالی، شکوه‌السادات و حسن احدی (۱۴۰۱)، *علم النفس از دیدگاه دانشمندان اسلامی و تطبیق آن با روان‌شناسی جدید*، چ سی و دوم، تهران: دانشگاه علامه طباطبائی.
- راس، آلن (۱۳۹۲)، *روانشناسی شخصیت*، ترجمه سیاوش جمالفر، چ ششم، تهران: روان.
- رفیعی، بهروز (۱۳۸۱)، *آرای دانشمندان مسلمان در تعلیم و تربیت و مبانی آن*، چ سوم، تهران: سمت.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۵۳)، *فرار از مدرسه*، چ اول، تهران: انجمن آثار ملی.
- سایپینگتون، اندرو (۱۳۹۳)، *بهداشت روانی*، ترجمه حمیدرضا حسین شاهی برواتی، چ دهم، تهران: روان.
- شاملو، سعید (۱۳۷۰)، *مکتب‌ها و نظریه‌ها در روانشناسی شخصیت*، چ سوم، تهران: رشد.
- شعاری‌نژاد، علی اکبر (۱۳۸۶)، *نگاه نو به روانشناسی انسان سالم (یا سفری کوتاه در شخصیت انسان)*، چ دوم، تهران: اطلاعات.
- شولتز، دوآن (۱۳۹۸)، *روانشناسی کمال (الگوهای شخصیت سالم)*، ترجمه گیتی خوشدل، چ بیست و چهارم، تهران: پیکان.
- فراهانی، محمد نقی (۱۳۷۸)، *روانشناسی شخصیت*، چ اول، تهران: دانشگاه تربیت معلم.
- فروم، اریک (۱۳۶۸)، *جامعه سالم*، ترجمه اکبر تبریزی، چ سوم، تهران: بهجت.
- فروم، اریک (۱۳۹۹)، *هنر بودن*، ترجمه پروین قائمی، چ هفتم، تهران: آشیان.
- فروم، اریک (۱۳۹۹)، *انسان برای خویشتن*، ترجمه اکبر تبریزی، چ یازدهم، تهران: بهجت.
- فروم، اریک (۱۴۰۱)، *هنر عشق ورزیدن*، ترجمه پوری سلطانی، چ چهل و سوم، تهران: مروارید.
- فروم، اریک (۱۴۰۲)، *داشتن یا بودن*، ترجمه اکبر تبریزی، چ بیست و پنجم، تهران: مروارید.
- قشیری، ابوالقاسم عبدالکریم (۱۳۷۴)، *رساله قشیریه*، تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر، چ اول، تهران: علمی و فرهنگی.
- عثمان، عبدالکریم (۱۳۷۳)، *روانشناسی از دیدگاه غزالی و دانشمندان اسلامی*، ترجمه سید محمدباقر حجتی کرمانی، دفتر اول و دوم، چ هشتم، تهران: فرهنگ اسلامی.

غزالی طوسی، ابو حامد امام محمد (۱۳۸۷)، *کیمیای سعادت*، به کوشش حسین خدیو جم، چ چهاردهم، تهران: علمی و فرهنگی.

مزلو، آبراهام (۱۳۷۱)، *به سوی روانشناسی بودن*، ترجمه احمد رضوانی، چ اول، مشهد: آستان قدس رضوی.

مزلو، آبراهام (۱۳۷۲)، *انگیزش و شخصیت*، ترجمه احمد رضوانی، چ سوم، مشهد: آستان قدس رضوی.

مزلو، آبراهام (۱۳۷۴)، *افق‌های والا تر فطرت انسان*، ترجمه احمد رضوانی، چ اول، مشهد: معاونت فرهنگی آستان قدس رضوی.

مینوی، مجتبی (۱۳۹۶)، *چهار طوسی بزرگ*، چ اول، تهران: فراوا.

همای، جلال الدین (بی تا)، *غزالی نامه*، چ اول، تهران: فروغی.

مقالات

دهقانی، لیلا و نجف جوکار (۱۴۰۰)، «تربیت متعالی در دیدگاه امام محمد غزالی و آبراهام مزلو»، *نشریه علمی پژوهشی در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*، سال سی و یکم، شماره ۵۸، صص ۱۵۷-۱۲۹.

طیبی ابوالحسنی، سیدامیرحسین (۱۳۹۸)، «درآمدی بر روش تحقیق: رویه‌های استاندارد تحلیل داده‌های کیفی»، *سیاست‌نامه علم و فناوری*، دوره ۹، شماره ۲، صص ۹۵-۶۷.